

Naslov članka/Article:

POMANJKANJE IN LAKOTA V LJUBLJANI V ČASU PRVE IN DRUGE SVETOVNE VOJNE

SHORT AGE AND FAMINE IN LJUBLJANA DURING WWI AND WWII

Avtor/Author:

Dr. Mojca Šorn

DOI:

CC licenca

Priznanje avtorstva-Nekomercialno-Brez predelav

Zgodovina v šoli št. 2/2018, letnik 26

ISSN 1318-1416

Izdal in založil: Zavod Republike Slovenije za šolstvo

Kraj in leto izdaje: Ljubljana, 2018

Spletna stran revije:

<https://www.zrss.si/strokovne-revije/zgodovina-v-soli/>

Dr. Mojca Šorn

Inštitut za novejšo zgodovino

POMANJKANJE IN LAKOTA V LJUBLJANI V ČASU PRVE IN DRUGE SVETOVNE VOJNE

Dr. Mojca Šorn

Institute of Contemporary History

SHORTAGE AND FAMINE IN LJUBLJANA DURING WWI AND WWII

POVZETEK

Študija primera rekonstruira tok dogodkov, ki so v času prve in druge svetovne vojne Ljubljano pripeljali iz pomanjkanja v lakoto. Poda primerjavo obdobj izrednih razmer in prikaže stisko posameznikov v boju za preživetje.

Prispevek poudari, da so se gospodarske priprave na obe vojni v vseh državah in na vseh ravneh izkazale za nezadostne. Podobno je bilo tudi na primeru mesta Ljubljane, čeprav je med pripravami na drugo vojno zaradi slabih izkušenj iz prve zaznati razlike, saj so se začele prej in so potekale bolj sistematično. Kljub vsemu so bili prebivalci ne le zaradi draginje, temveč tudi zaradi pomanjkanja živil prisiljeni k varčevanju in skromnejšemu načinu prehranjevanja že pred začetkom prve in druge svetovne vojne. Po uvedbi vojnega gospodarstva je položaj v Ljubljani ostajal nestabilen, omejitvam v preskrbi je sledila še večja draginja in najprej pomanjkanje moke oz. kruha, ki sta bila prva racionirana. V obeh primerih je kmalu sledilo pomanjkanje in racioniranje preostalih pomembnih živil. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja so dnevni obroki racioniranih živil nezadržno padali, sledilo je nižanje življenjskega standarda in tonjenje v pomanjkanje in lakoto ter bolezni. Pomanjkanje, lakota ter bolezni so torej stalnice obeh vojn, ki ju, kar se tiče prizadetosti zaledja oz. preskrbe civilistov s hrano, lahko označimo za totalni. Ljubljana in Ljubljančani so tako ostali osamljeni in prepuščeni sami sebi in lastni iznajdljivosti.

Ključne besede: pomanjkanje, lakota, Ljubljana, prva svetovna vojna, druga svetovna vojna

ABSTRACT

The case study reconstructs the flow of events during WWI and WWII which both resulted in shortage and later on famine in Ljubljana. It gives a comparison between the two periods of extreme conditions, and illustrates the distress of individuals in their battle for survival.

The article emphasizes that economic preparations for both wars proved to be insufficient in all countries and at all levels. The town of Ljubljana was no exception, although some differences could be seen between the preparations for the First and the Second World War on account of bad past experience. The preparations for WWII namely started sooner and were implemented more systematically. Nonetheless, due to increasingly higher living costs and food shortage, inhabitants were forced to make cutbacks on spending and to prepare very modest meals even before the very beginnings of WWI and WWII. After the implementation of war economy, the situation in Ljubljana was still unstable, and the limited supply of living goods was followed by an even higher increase in prices, and, afterwards, the shortage of flour and bread which were the first ones to be rationalized. In both cases, the shortage and the rationalization of other important foodstuffs followed. On account of general shortage, the daily amounts of rationalized foodstuffs were unstopably decreasing, resulting in increasingly lower living standard, and leading to growing shortage, famine and diseases. The shortage, famine and diseases are, thus, something which occurred in both wars and could be, considering the situation in hinterland and food security among the civilians, seen as a general state in the land. Ljubljana and its inhabitants were, thus, left isolated and were forced to come up with their own creative solutions on how to survive.

Keywords: shortage, famine, Ljubljana, WWI, WWII

UVOD

- 1** O študiji primera več: Mesec, B. (1998). Študija primera v socialnem delu. Ljubljana. Dostopno na: ŠTUDIJA PRIMER-RAVSD.doc, <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVs-dGRvbWFnbnxrdmFsaXRhdGl2bmFtZXRxvZG9sb2dpamF8Z3g6MjVjY2EwZWGNkM2l0Y2QxOQ>, dostop: 25. 1. 2018.
- 2** Millman, S. in Robert W. K. (1995). Toward Understanding Hunger. V: Hunger in history. Food Shortage, Poverty, and Deprivation, ur. Lucile F. Newman. Oxford UK in Cambridge USA: Blackwell, str. 3–24, tu str. 3; Montanari, M. (1998). Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi. Ljubljana: Založba /^{*}cf., str. 7.
- 3** Del, ki obravnava obdobje prve svetovne vojne, temelji na: Šorn, M. Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne. V: Lakote in pomanjkanje: slovenski primer, ur. Rendla, M. in Šorn, M. (v tisku). Pri izdelavi študije so bila avtorici v pomoč predvsem naslednja dela: Brodnik, V. (1988). Preskrba Ljubljane z živilom med 1. svetovno vojno: diplomatska naloga. Ljubljana, ki mdr. sistematično oriše organizacijo preskrbe v Ljubljani. Temeljne študije s področja preskrbe je za Celje priobčil Himmelreich, B. (2001). Namesto zemlje črni kruh. Organizacija preskrbe z živilom v Celju v času obeh svetovnih vojn. Celje: Zgodovinski arhiv.
- 4** Studen, A. in Kresal, F. (2005). Živiljenjske razmere. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, str. 150–153, tu str. 151.
- 5** Himmelreich, B. Namesto zemlje.
- 6** Watson, A. (2014). Ring of Steel. Germany and Austro-Hungary at War, 1914–1918. Penguin Books, str. 199.
- 7** Himmelreich, B. Namesto zemlje, str. 20, 22. Ta ukaz je veljal do julija 1917, ko je vlada z novim zakonom dobila oblast nad celotnim gospodarstvom. – Lazarevič, Ž. (1995). Vojno gospodarstvo. V: Slovenska kronika 20. stoletja: 1900–1941. Ljubljana: Nova revija, str. 187.
- 8** Več in podrobneje o zakonodaji Himmelreich, B. Namesto zemlje, str. 22.
- 9** Šega, J. (2014). Kranjska pred prvo svetovno vojno. V: Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospodu: Kranjska v prvem letu velike vojne. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, str. 7–12, tu str. 10.
- 10** Ta je bil ustanovljen leta 1908 zaradi nekontrolirane rasti cen. – Drnovšek, M. (1984). Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. V: Zgodovina Ljubljane: prispevki za monografijo: gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ljubljana: Kronika in Zgodovinsko društvo, str. 212–237, tu str. 229.

V pričujoči študiji primera¹ je rekonstruiran tok dogodkov, ki so v času prve in druge svetovne vojne Ljubljano pripeljali iz pomanjkanja v lakoto. Cilj ni le primerjava obdobja izrednih razmer, temveč tudi prikaz stiske posameznikov v boju za preživetje oz. za hrano kot eno najosnovnejših in najnujnejših človekovih potreb.²

Prispevek, ki temelji na znanstvenih izsledkih, literaturi, dnevniških zapisih, časopisnem in arhivskem gradivu, oriše položaj v Ljubljani pred vojnama ter odstre priprave nanju, predstavi organizacijo preskrbe med vojnama, v zaključku pa strne misli v obliki primerjave, pri čemer je vseskozi v ospredju stiska posameznikov v primežu neprikritega pomanjkanja in lakote.

PRESKRBA LJUBLJANE MED PRVO SVETOVNO VOJNO³

Avstro-Ogrska, samozavestna zaradi dejstva, da je velika izvoznica žita in živine, v pripravah na prvo svetovno vojno vprašanju sistema preskrbe civilnega prebivalstva ni posvečala večje pozornosti. Čeprav gospodarstvo monarhije na vojno ni bilo pripravljeno, je bila organizacija preskrbe civilnega prebivalstva zapostavljena tudi po začetku vojne, saj je Dunaj največje napore posvečal koncentraciji v vojno industrijo, hkrati pa, kot mnogi, špekuliral s prepričanjem, da bo vojna trajala »*kvečjemu kakšno leto*«.

Že kmalu se je pokazalo več težav. Prva je bila pomanjkanje moške delovne sile, vprežne živine in tudi krmil ter gnojil, druga pa dejstvo, da je preskrba države skoraj na vseh področjih temeljila na ogrskem delu, ki se je do avstrijskega dela glede pošiljk živil obnašal zelo mačehovsko.⁴ Ogrska je namreč menila, da že tako ali tako pokriva temeljni delež oskrbe skupne vojske. Avstrija je morala zato večino živil uvažati, pri čemer ji je preglavice delala britanska zavora, ki je onemogočala uvoz pomembnih gospodarskih in prehrambnih artiklov; tako se je po pomoč obračala na sosednjo Nemčijo.⁵ Izpostaviti je treba še eno težavo, ki je prav tako terjala hude in dolgoročne posledice. Te je monarhija utrpela po ruski invaziji v Galicijo, saj je bila ta nepogrešljiv člen avstrijske preskrbe s hrano.⁶

Dunaj je nekaj predpisov, ki so predstavljali prilagajanje na vojne razmere, sprejel že kmalu po začetku vojne, šele 10. oktobra pa je izšel cesarski ukaz, ki je vlado pooblastil za sprejem vseh odločitev, vezanih na pospeševanje gospodarskih razmer. V sklop tega je spadalo tudi vprašanje aprovizacije prebivalstva.⁷

Sprejete uredbe⁸ so se izkazale za nezadostne, do pomanjkanja osnovnih živil je prišlo že konec leta 1914. Sledilo je racioniranje preskrbe, ki je veljalo za celotno prebivalstvo, pri čemer je treba poudariti, da je bilo do živilskih kart upravičeno samo nekmečko prebivalstvo oz. prebivalstvo, ki ni imelo večjih zalog. Za urejanje racionirane preskrbe je bilo zadolženo kmetijsko ministrstvo na Dunaju, ob strani mu je stal žitnoprometni zavod, pomembno vlogo pa so imele aprovizijske centrale za posamezna živila. Na lokalnem nivoju so za razdeljevanje živil skrbeli občinski ali aprovizijski odbori.

V Ljubljani, ki je pred začetkom prve svetovne vojne kot glavno deželno mesto štela 41.727 prebivalcev,⁹ se je odsek za preskrbo mesta, imenovan aprovizijski odsek, oblikoval leta 1912 iz draginjskega odseka.¹⁰ Vzrok za reorganizacijo je bil strah zaradi vojne med Turčijo in Italijo oz. motenj v trgovini in prometu, ki so po izbruhu vojne na Bal-

Oblasti so za preskrbo otrok organizirale posebno dobavo mleka.

(Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.)

kanu meseca oktobra v avstro-ogrski monarhiji povzročile gospodarsko krizo. Ena najpomembnejših nalog odseka je ostajal nadzor nad tržnimi cenami najvažnejših živil, da bi vsaj ta ostala dostopna vsem slojem prebivalstva. Kljub aktivnostim odseka so cene kazale težnjo stalnega naraščanja. Ljubljana je, kar se tiče draginje, prehitela tudi Gradec. Njenim prebivalcem ni preostalo drugega, kot da so začeli stiskati pasove: »Številke potrjujejo, da Ljubljančan uživa dandanes manj mesa, da uživa manj zabeljene in mastne hrane nego še pred letom ali celo preje. / ... / da si je ljudstvo začelo pri ustih kratkomalo pritrgovati ter stradati.«¹¹

Po izbruhu vélike vojne je bil na izredni nujni tajni seji občinskega sveta ljubljanskega, ki je potekala 3. avgusta 1914, izvoljen permanentni oz. stalni odsek za aprovizacijo mesta.¹² Poleg odseka za aprovizacijo mesta je pri preskrbi Ljubljančanov pomembno vlogo odigralo tudi mestno tržno nadzorstvo, ki je nadzorovalo higieno živil, s katerimi so oskrbovali mesto okoliški kmetje.¹³ Ena prvih nalog, ki so si jih zastavile mestne oblasti, je bila omogočiti dostop do hrane tudi finančno šibkejšim slojem. Tem so v prvi vrsti želele omogočiti dostop do žita, katerega cena se je zaradi slabih letin v letih 1912–1914 ter posledično kopičenja pri manjšini naglo dvigovala. Zaradi strahu pred pomanjkanjem tega osnovnega živila je bil 1. decembra 1914 objavljen cesarski odlok, ki je dovoljeval peko kruha samo iz mešanice mok. Ta je lahko obsegala največ 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostanek pa je moral biti iz krompirjeve, ječmenove ali koruzne moke.¹⁴ Ker ukrep v boju s pomanjkanjem ni bil uspešen, je bila februarja 1915 omejena poraba krušne moke na 200 gramov na osebo dnevno, od aprila leta 1915 pa je bilo moko in kruh mogoče kupovati le z nakaznicami.¹⁵ Posameznik je bil na teden upravičen do 1,4 kg mešane koruzno-pšenične moke oz. 1960 gramov »vojnega« kruha, pečenega iz take moke. Ljubljančane je uvedba racionirane preskrbe vznejevoljila, ženske so proti kartam 8. maja 1915 celo protestirale.¹⁶ Neke vrste protest je bilo tudi poimenovanje vojnega kruha – zaradi težke prebavljivosti so mu ljudje rekli kar »granata«.¹⁷ Pritožb čezenj ni manjkalo, npr.: »Včeraj je bil kruh sprijet in neprepečen. Danes ga je nesla žena na pritožni urad.«¹⁸

V letu 1915 je začelo primanjkovati tudi drugih živil. Pomanjkljiva je bila preskrba z govejim in svinjskim mesom. Poleg pomanjkanja (žitne) krme in posledične prodaje živine

¹¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, 489, Reg. I, šk. 1794, ovoj 1626, št. 860. O razmerah na Kranjskem Hodnik, M. (2015). Zaostrene gospodarske razmere na Kranjskem. V: V zaledju soške fronte. Koper: Pokrajinski arhiv, Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Jesenice: Gornjesavski muzej in Tolmin: Tolminski muzej, str. 18–20.

¹² Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod VI, Rokopisne knjige, t. e. 139, a. e. 5, Zapisnik tajnih sej občinskega sveta 1914–1916: Zapisnik izredne nujne tajne seje občinskega sveta ljubljanskega, 3. 8. 1914.

¹³ Brodnik, Preskrba Ljubljane, str. 9.

¹⁴ Slovenski narod, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!

¹⁵ Kresal, F. (1998). Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji. Ljubljana: Cankarjeva založba, str. 41.

¹⁶ O t. i. ženskih demonstracijah proti slabi preskrbi Selišnik, I. (2005). Ženske v zaledju vojnih zubljev. V: Velika vojna in Slovenci: 1914–1918, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst. Ljubljana: Slovenska matica, str. 185–198.

¹⁷ Vrhovnik, I. (1933). Trnovska župnija v Ljubljani. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, str. 157. Izseki iz pism, ki pričajo o slabi kvaliteti kruha tudi v Svobljak, P. (2005). Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Velika vojna in Slovenci: 1914–1918, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst. Ljubljana: Slovenska matica, str. 122.

¹⁸ Milčinski, F. (2000). Dnevnik 1914–1920, ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, str. 237. Watson piše, da vojni kruh sprva niti ni bil slabega okusa, ljudje so v glavnem pogrešali hrustljivost belega hleba. Kasneje pa so ga opisovali kot rumenega, lepšjivega in neokusnega. – Watson, Ring of Steel, str. 334.

Izkaznica za dobivanje sirove masti, izdelkov iz masti in jedilnega olja.

(Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.)

¹⁹ Kos, M. (2014). Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna? V: Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! : Kranjska v prvem letu velike vojne. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, str. 30–38, tu str. 36.

²⁰ Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike, str. 41.

²¹ Brodnik, Preskrba Ljubljane, str. 36.

²² Milčinski, Dnevnik, str. 204.

²³ Selišnik, Ženske v zaledju, str. 188.

²⁴ Watson, Ring os Steel, str. 330.

²⁵ Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike, str. 41.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Več gl. v: Triller, K. (1862–1926) – Slovenska biografija, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi722817/>, dostop: 8. 1. 2018.

²⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod III, Rokopisne knjige, šk. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta Ljubljanskega, 28. 11. 1916.

²⁹ Milčinski, Dnevnik, str. 179.

³⁰ Fischer, J. (2005). Gospodarstvo v vojnih razmerah. V: Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšjo zgodovino, str. 149.

je bil razlog predvsem potreba vojske po velikih količinah mesa za lastno prehrano. Ker je bil dotok živine iz Srbije in Galicije prekinjen, so bili leta 1915 hlevi skoraj prazni.¹⁹ Sledila je uvedba brezmesnih dni, najprej dveh, od leta 1916 pa treh, kar je pomenilo, da na te dneve mesarji niso smeli prodajati mesa, prepovedana pa je bila tudi njegova konzumacija. Ko so bile septembra 1916 za nakup mesa uvedene karte, je bil posameznik upravičen do samo 18 gramov na vsak mesni dan,²⁰ nosečim in doječim ženskam pa so bile dodeljene posebne dodatne nakaznice.²¹ Kot je razvidno iz dnevniških zapisov Frana Milčinskega, so pristojni organi kontrolo na brezmesne dni, ki so jo zapovedale oblasti, dejansko tudi izvajali in kršitelje kaznovali: »Po hišah hodijo gledat v lonce. Pri eni družini našel policaj

navzlic prepovedanemu dnevu pečenko. Kuharica se opravičevala: ‚Za jutri jo pečem, da se ne pokvari.‘ Policaj je izrekel, da je dobro – a zvečer je nepričakovano prišel gledat po pečenki, namenjeni za jutri – pa je ni več bilo. Kazen 60 K.«²²

Kljub pozivom k omejenemu uživanju mesa je bil naval na mesnice, ko se je razvedelo, da bo naprodaj nekaj kilogramov, nepopisen. Ljudje so na skromen zaloga v vrstah čakali tudi po več ur: »Tako so se recimo vrste pred mesnicami pričele že ob 2. uri zjutraj, ženske in otroci pa so tam čakali po štiri ali tri ure.«²³ Podobno je bilo tudi v drugih evropskih mestih. Pri tem pa nesreča ni vedno počivala. V Hamburgu sta bili aprila 1916 v gneči ljudi, ki so želeli kupiti meso, ubiti dve ženski, šestnajst oseb pa je bilo hospitaliziranih.²⁴

Nič manjša zagata in boj nista vladala niti glede maščob, ki so jih na karte prodajali od septembra 1916. Posameznik je bil upravičen do $\frac{3}{4}$ kg masti na mesec.²⁵ Marca 1916 so bile uvedene tudi karte za nakup sladkorja, posameznik je bil upravičen do 1 kilograma sladkorja vsake štiri tedne. Motena je bila tudi preskrba s krompirjem, saj se je zaradi njegove večje porabe (ker ni bilo kruha, so ljudje več posegali po krompirju) dvignila tudi njegova cena. Vlada je prosto prodajo krompirja prepovedala spomladi 1915, ko je ugotovila, da so ga prekupčevalci začeli kopičiti, od oktobra 1916 pa so ga prodajali samo na karte, in to 300 gramov na osebo na dan.²⁶ Ljubljancani so občutili tudi hudo pomanjkanje mleka, drugega najpomembnejšega živila. Največja težava je bila v tem, da je bilo mesto vezano na dovažanje mleka iz okolice, nič manjša pa zaradi rekviriranja mleka za potrebe vojske in zaradi pomanjkanja krmil za molznice.

Čeprav je mestna aprovizacija svoje zaloge popolnjevala z zakonskimi zablembami, je bilo pomanjkanje vsako leto vojne večje. Dr. Karel Triller, predsednik aprovizacijskega odbora,²⁷ je leta 1916 v poročilu odseka za aprovizacijo poudaril, »da je cela tozadevna preskrba nezadostna in pomanjkljiva« in da »stoji Ljubljana brez živil tik pred lakoto.«²⁸ Jedilniki so postali skromnejši tudi v bolj stoječih družinah: »Naš jedilni list postaja vedno preprostejši. Danes opoldne: juha, krompir v krhljeh s čebulo in zelena solata s prav malo olja.«²⁹ Še bolj kritično je bilo leto 1917. Podatki za Kranjsko za to leto izkazujejo zmanjšanje pridelave pšenice in koruze za kar četrtno, rži za več kot tretjino in ječmena ter ovsu celo za polovico. Slabši je bil tudi pridelek zelenjave, krompirja, zelja in repe, tudi fižola. Poljedelstvo je upad utrpeto tako zaradi vremenskih težav kot tudi zaradi pomanjkanja vprežne živine, krmil in gnojil.³⁰ Tega leta je dr. Triller poročal, da se je položaj v mestu bistveno poslabšal, primanjkovalo je namreč celo fižola za seme. Leto 1918 se je tako začelo v znamenju lakote. Župan Ivan Tavčar je dejal: »Pogled v bodočnost je temen

in obupen. Prebivalstvo bo potrebovalo velikanske potrpežljivosti in napeti bo moralo vse moči, da mu pogum ne upade. /.../ V zalogi imamo vsega skupaj nekako vagon suhih hrušk in češpelj. Toliko se nam je posrečilo nastrgati s cele dežele!«³¹

Ker mestna aprovizacija zalog ni imela, promet z okolico pa je bil čedalje bolj moten, je mesto v letu 1918 ostalo skoraj brez masti, mleka, mesa, krompirja ... Živilske nakaznice so vse bolj izgubljale svoj pomen. Čeprav je bil posameznik uradno na teden upravičen do 750 gramov moke, 30 gramov masti ter 550 gramov krompirja in do 750 gramov sladkorja na mesec,³² se je velikokrat zgodilo, da je prejel manjše nakazilo oz. sploh ni prejel ničesar. Posledično je vse bolj cvetela trgovina »na črno«, ki pa za večino zaradi zelo visokih cen ni bila dostopna. Ljubljana se je soočila z lakoto:³³ »Za kupit se ne dobi ničesar, niti lasnice. /.../. zadnjih 14 dni nismo na krušne karte dobili nič moke.«³⁴ Odraz dejanskega stanja je bila ljubljanska tržnica: »Danes je bilo na prodaj lipovo cvetje, drugega skoraj nič.«³⁵ In: »Danes še peteršilja ni bilo na trgu. Ženi od shujšanja prstan uhaja s prsta.«³⁶

Pred skladiščem s hrano za Bežigradom v Ljubljani, 11. 4. 1941.

(Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.)

PRESKRBA LJUBLJANE MED DRUGO SVETOVNO VOJNO³⁷

Evropske države so se zaradi strahu pred nemško politiko in morebitnim vojaškim napadom ter slabih izkušenj iz prve svetovne vojne, ko so bile pomanjkljivo preskrbljene z živežem, v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja začele organizirano pripravljati na vojne razmere. Vojno gospodarstvo je postalo predmet resnega preučevanja strokovnjakov, z zakoni so poskušali že vnaprej urediti vse potrebno za čim manj moteno preskrbo. Kljub optimističnim načrtom sta bila v evropskih državah močno ovirana uvoz in izvoz, prekinjeni so bili mnogi prometni tokovi. Posledica tega sta bila zmanjševanje obsega proizvodnje in hkratna rast cen. Povečala se je špekulacija, svoje pa so prispevale tudi množice prestrašenih potrošnikov, ki so praznile trgovine, in množice zaskrbljenih varčevalcev, ki so tiščale na kljuke bank. Tem težavam ni ubežala niti Jugoslavija, ki je bila v mnogih pogledih močno navezana na evropske države: »V letu 1938 so bili že vidni znaki, ki so kazali izboljšanje tudi našemu kmetijstvu. To izboljšanje naj bi prišlo v prihodnjih letih, če bi živeli v normalnih razmerah. Živeli pa smo vso preteklo pomlad in poletje pod stalnim pritiskom dogodkov izven naše države. Četudi mi nismo neposredno prizadeti, se vendar ne bomo mogli ubraniti vplivom, ki jih tako velika vojna mora imeti tudi za naše kmetijsko gospodarstvo.«³⁸

Kljub temu da je bila tudi v Jugoslaviji že pred začetkom druge svetovne vojne posebna skrb usmerjena v preskrbo prebivalstva, se je Slovenija znašla v vrtincu druginje že konec leta 1939, že leto kasneje je začelo primanjkovati osnovnih življenjskih potrebščin. Organi oblasti so porajajoče se težave poskušali urejati z raznimi uredbami, kmalu pa se je pokazala potreba po omejitvi v preskrbi oz. po uvajanju dirigiranega gospodarstva. Kot se je pokazalo takoj po okupaciji, pa vse skupaj ni imelo večjega učinka. V zvezi z omenjenimi omejitvami v preskrbi, ki so bile v Sloveniji izpeljane od jeseni 1939 do okupacije aprila 1941, naj omenim le dve uredbi: uredbo o varčevanju z mesom in ukrepe oz. uredbe v zvezi s peko in prodajo kruha.

³¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod III, Rokopisne knjige, šk. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seja občinskega sveta ljubljanskega, 22. 1. 1918.

³² Himmelreich, B. (1998). Prva svetovna vojna v dokumentih Zgodovinskega arhiva Celje. Celje: Zgodovinski arhiv, str. 5.

³³ Leta 1918 je Milko Brezigar zapisal: »Naravno je, da so one pokrajine najbolj trpele, ki so bile neposredno za fronto, oziroma po katerih so se bili krvavi boji. Najbolj prizadeti sta Koroška in Kranjska, najmanj Štajerska.« – Brezigar, M. (1918). Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje: »Omladina«, str. 70.

³⁴ Milčinski, Dnevnik, str. 315.

³⁵ Vrhovnik, Trnovska župnija, str. 163 (datum vpisa 2. 7. 1917).

³⁶ Milčinski, Dnevnik, str. 232.

³⁷ Del, ki obravnava obdobje druge svetovne vojne, temelji na Šorn, M. (2007). Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino.

³⁸ Arhiv Republike Slovenije, AS 77, Banski svet Dravske banovine 1930–1941, fasc. 14, Poslovno poročilo Kmetijskega oddelka kraljevske banske uprave Dravske banovine za XII. redno zasedanje, str. 4.

Ljubljancani čakajo na kruh, Gradišče v Ljubljani.

(Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.)

39 Arhiv Republike Slovenije, AS 208, Urad za kontrolo cen v Ljubljani 1940–1945, fasc. 1, Kontrola cen I: ponatis iz Trgovskega tovariša, 1940, št. 9/10, str. 9, Ustalitev cen je potrebna.

40 Vodnikova pratika 1944. Ljubljana, str. 48, Zgodovina živilskih nakaznic. O živilskih nakaznicah v Ljubljani med prvo svetovno vojno: Slovenski dom, št. 179, 6. 8. 1941, str. 3, Živilske nakaznice v letih 1914–1918.

41 Pavlin, M. (2004). Ljubljana 1941. Pričevanja fotoreporterja. Ljubljana: Modrijan, str. 27.

42 O prebivalcih Ljubljane, ki jih je bilo leta 1939 več kot 79.000: Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955 (1965). Ljubljana: Mestni arhiv: Kronika, str. 7; Statistički godišnjak 1938–1939, knjiga IX (1939). Beograd, str. 25; Vrišer, I. (1956). Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane. Ljubljana: Kronika, str. 29. O beguncih: Slovenska narodna pomoč v okupirani Ljubljani med 1941–1945, ur. Kikelj, T. idr. (1995). Ljubljana: Mestni odbor medvojnega aktiva OF, str. 44.

43 Milač, M. (2003). Kdo solze naše posuši: doživetja slovenskega dijaka med drugo svetovno vojno. Prevalje: Kulturno društvo Mohorjan; Celje: Mohorjeva družba, str. 55 isl.

Spomladi leta 1940 je postalo občutno predvsem pomanjkanje mesa, saj se je v tem času zelo povečala njegova poraba. Znatno delež je namreč odpadel na moške, ki so bili na obveznih vojaških vajah: »Konzumirali so dnevno večje količine mesa, katerega so prej mogoče trošili enkrat na teden.«³⁹ Da bi bila preskrba čim manj motena, je bila meseca maja predpisana uredba o varčevanju z mesom. Ta uredba je določila dva dneva v tednu za brezmesna dneva. Oblasti pri pisanju te uredbe niso bile povsem brezčutne, saj je bilo v mesnicah oz. v gostinskih lokalih meso drobne, perutnine in divjačine na ceniku vse dni v tednu. Konec istega leta, se pravi leta 1940, so zaradi slabe letine pšenice (v Jugoslaviji je bilo pridelanih kar 100.000 vagonov pšenice manj kakor leto prej) in njenih nezadostnih zalog oblasti začele uravnavati tudi promet s pšenico in koruzo, poleg tega pa so določile normative za izdelavo

t. i. enotnega oz. ljudskega kruha. Peki, ki so smeli kruh najprej pripravljati iz 70 % enotne pšenične moke in 30 % koruzne moke, so se morali s prvim dnem leta 1941 prilagoditi novi banovi uredbi, ki je dovoljevala peko kruha iz 40 % enotne presejane pšenične moke ter iz 60 % koruzne moke. Ker ti ukrepi pomanjkanja pšenične moke niso odpravili, so oblasti začele razmišljati o uvedbi živilskih nakaznic: »Živilska nakaznica je potrebna vedno, ko postane svobodna prehrana iz tega ali onega vzroka nezanesljiva. Zagotovi in prepreči nepotrebno in neprijetno čakanje v dolgih vrstah pred trgovinami ter nesocialno kopičenje nujnih prehranjevalnih sredstev.«⁴⁰ Tako so bile s 1. februarjem 1941 v Dravski banovini kot v prvi banovini Kraljevine Jugoslavije uvedene karte oz. nakaznice za kruh in moko. Odrasli so vsak mesec na živilsko nakaznico smeli kupiti 4 kg pšenične moke, otroci pa so bili upravičeni do dveh oz. treh kilogramov. Ljudje so se »počasi privadili oz. so se morali privaditi na nakaznice za kruh in moko in na količino živil, ki jih nudijo te nakaznice. Težko pa se je privaditi na koruzni kruh; zunaj trda skorja, znotraj je koruzni kruh vlažen. Ta pekarski proizvod je podoben pečeni polenti v obliki kruha.«⁴¹

V prvih tednih vojne se je v zvezi s preskrbo na italijanskem okupacijskem področju še posebno slabo pisalo prebivalcem Ljubljane, ki je skupaj z begunci štela okrog 93.000 ljudi.⁴² Nova državna meja je mesto odrezala od gospodarskega zaledja, svoje pa so prispevale tudi vojaške operacije oz. njihove posledice. Ljubljancani so morali do junija, ko je bil obnovljen železniški promet in vzpostavljen stik s pokrajino, živeti od skromnih zalog. V tem času je bila kritična predvsem preskrba s kruhom: »Povpraševanje po kruhu je bilo v tistem času zelo veliko, njegova kakovost pa zelo slaba; krajevna pekarna se je odprla vsak dan ob sedmih in to samo za kratek čas. Za hlebec kruha smo morali v vrsto že ob petih zjutraj.«⁴³ Nekoliko lažje je bilo, ko je italijanska oblast junija 1941 racionirala kruh in moko, pri čemer je v veljavi ostal predpis o peki kruha iz mešane moke. Na živilsko nakaznico je posameznik poleg 7,5 kg kruha oz. 6 kg krušne moke lahko vsak mesec kupil še 1 kg riža. Kmalu je sledilo racioniranje maščob, sladkorja in mleka. Posameznik je na mesec lahko kupil 200 g masti, 100 g slanine, 100 g jedilnega olja in 0,7 kg sladkorja. Dojenčki do enega leta so bili upravičeni do enega litra mleka dnevno, otroci od 2 do 7 let do pol litra, otroci od 8 do 10 let do četrt litra in osebe, starejše od 60 let, bolniki in nosečnice, do pol litra. V teku vojne urad za razdeljevanje mleka ni mogel vedno zagotoviti teh količin, tako je obroke nižal, večkrat pa je mleko dodelil le dojenčkom. Poleti 1941 je bila omejena tudi prodaja mesa. Ljubljancani so morali meso kupovati pri točno

določenih mesarjih. Jeseni leta 1941 je bila omejena tudi prodaja krompirja. Posamezna družina je bila upravičena do nakupa 10 kg tega gomolja na teden. Nakup je bil mogoč le s posebnimi knjižicami, podobnimi kot za meso. V teku vojne je izostal tudi redni dovoz krompirja v mesto, tako so ga ljudje v znatno manjših količinah, kot je bilo sprva določeno, lahko kupovali le enkrat mesečno: »Vsak mesec enkrat so pripeljali krompir. Ob štirih si moral vstati, če si hotel biti ob petih, ko je bilo konec policijske ure, pri barakah na tržnici, kjer so ga delili /.../ Ponavadi sem čakal za hišnimi vrati, da je na šentjakobu odbilo pet, potem sem se pogibal v dir proti tržnici. Kup dirjajočih fantov in punc, stopicajočih starčič in možakarjev s cekarji in bisagami je bilo že na poti k tržnici. Če sem dobro tekkel in pametno prehitel druge, sem bil v štirih minutah tam. A na trgu, /.../ je stala pred vsako izmed treh barak že debela množica najmanj petstotih ljudi. Od kje so se vzeli? So prespali po vežah okoliških hiš? Ali pa so imeli nočne prepustnice? Ob šestih so šele začeli tehtati. Na vsako osebo je prišlo pol kilograma. /.../. Nisi mogel preveriti ne vage, ne prebirati /.../ čeprav je bilo vmes dosti gomoljev črnih, zmrznjenih, stolčenih, puhlih ali že v cvetju.«⁴⁴

Podporne ustanove so omogočale preskrbo s hrano.

(Fototeka muzeja novejših zgodovine Slovenije.)

Vsaj prvo leto vojne je drugačno podobo od trgovin oz. stojnic z racioniranimi živili kazala ljubljanska glavna tržnica, ki je blago dobivala iz bližnje okolice ter Dolenjske in iz uvoza iz Italije (predvsem iz zaledja Trsta in Gorice), vendar se je tudi ta spremenila po izolaciji Ljubljane z žico (februarja 1942), še bolj pa v teku vojne, ko je izostal uvoz blaga: »Zelenjava pride samo domača na trg, uvožene nobene. Sadje – samo s težko mujo borovnice. Še fižola ne dobiš, če nimaš protekcije pri kakšni branjevki. Edino zelja in ohrovta je zaenkrat dovolj. Naši želodci so kakor vrt, samo zeleno plava notri, pomešano z makaroni v vsaki obliki.«⁴⁵ Da je bilo res tako, naj potrdi še sledeči citat: »Vsak dan je na dnevnem redu prodaja kislega zelja, odnosno kisle repe. V sredo je bilo na trgu mnogo regrada, /.../, mnogo svežih kopriv.«⁴⁶ Iz povedanega je razvidno, da so bile posledice obžičenja in vojne za Ljubljance iz leta v leto hujše. Izbira je bila čedalje slabša, količine blaga, ki so ga ljudje lahko kupili le z nakaznicami, pa so se tako rekoč iz meseca v mesec spreminjale – nižale, cene pa višale.

Poleg maloštevilnih ljubljanskih kmetov in polkmetov so bili le redki, ki zaradi pomanjkljive prehrane prva leta vojne verjetno niso imeli problemov z zdravjem, saj so si lahko privoščili nakupe na t. i. črnem ali svobodnem trgu.⁴⁷ »Kar smo dobivali živil na karte, še zdaleč ni zadostovalo. Počasi sem morala začeti prodajati: servise, zlatnino, kristal, blago. Kokosovi tepihi iz predsobe so bili prodani v hotel Union. Prodati sem morala dragocen srebrni pribor, stensko uro in še in še.«⁴⁸ V prid trditvi, da so bili konec leta 1944 prav vsi prebivalci Ljubljane na pragu lakote priča dejstvo, da je predvsem zaradi vsesplošnega pomanjkanja klecnil celo črni trg.⁴⁹ Prebivalci prestolnice, ki so svoje mesto imenovali kar Revnograd,⁵⁰ so se kritičnega položaja dobro zavedali in skrb kaj radi delili drug z drugim: »Kljub velikemu dogajanju v svetu bi se lahko reklo, da je poglobitvena skrb Ljubljancev uravnavana venomer v preskrbo z najvažnejšimi živilskimi potrebščinami. Okrog tega se sučejo vsi pogovori.«⁵¹

⁴⁴ Kovačič, L. (2007). Prišleki: pripoved. Ljubljana: Slovenska matica, str. 306, 307.

⁴⁵ Osební arhiv avtorice, Pismo, naslovljeno na M. P., 20. 7. 1944.

⁴⁶ Slovenec, št. 88, 19. 4. 1945, str. 2, Vsakdanja Ljubljana. Živilski trg med tednom.

⁴⁷ S črnim trgom so se ukvarjali moški in ženske, stari in mladi. V: Slovenec, št. 152, 6. 7. 1944, Vsakdanja Ljubljana po kronistovih zapisnikih.

⁴⁸ Tozon, M. (2005). Rože in trnje. Moje življenje. Celje: Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, str. 183.

⁴⁹ O ostalih »krivcih« za to v: Arhiv Republike Slovenije, AS 202, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Oddelek za trgovino, obrt in industrijo 1941–1945, fasc. 39, št. 613/4; Arhiv Republike Slovenije, AS 202, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Oddelek za trgovino, obrt in industrijo 1941–1945, fasc. 74, 4021/44, št. 613/5.

⁵⁰ Osební arhiv avtorice, Dnevnik družine K.

⁵¹ Slovenski narod, št. 9, 26. 2. 1945, str. 4, Ljubljana pred pomladjo.

SAMOPOMOČ

V obeh vojnah so oblasti Ljubljance spodbujale k obdelavi vrtov, njiv in parkov širom mesta: »Ob sodišču 4 krat toliko kakor prvo leto, za sodiščem vsa ledina, pod Tivoli ves obroke pod baldahinom in višji deli ob progi.«⁵² Pri tem so bili deležni nasvetov in usposabljanja na tečajih, saj večina ni bila vešča kmetovanja. Spodbude in pomoči so bili deležni tudi glede reje malih živali, ki je značilna za mesta v času vojn.⁵³ Med Ljubljanci so bili priljubljeni predvsem zajci in kokoši: »V letu 1943 je bilo v mestu 76.320 kunčjih repov in 55.872 kljunov.«⁵⁴

Značilno za vojno je tudi romanje z nahrbtniki po živež na deželo: »Nekatere družine so že mesece brez mleka. Meščani hodijo ob nedeljah in tudi ob delavnikih opremljeni z nahrbtniki na kmete, prosjačit moke, mleka, krompirja in drugih živil, a za denar ne dobe ničesar, le kdor prinese tobaka, sladkorja, kave, kaj odnese.«⁵⁵ Ko je v prvi svetovni vojni minister za prehrano prepovedal prosto trgovino, je bilo živila dovoljeno kupovati samo prek javne aprovizacije, kar je pomenilo, da tudi nahrbtništvo ni bilo več dovoljeno. To je sprožilo hude proteste, ki sta se jim pridružila celo ljubljanska občina in aprovizacijski odsek, ki sta menila, da si vsaj nekateri Ljubljanci tako lahko pomagajo sami: »Pomisliti je, da bo mesa vedno manj, vedno manj masti in da pride do katastrofe, če se zapre mestnemu prebivalstvu pot do pridelkov, ki si jih sme kmetovalec pridržati za sebe. Zato se pridružuje mestna občina energičnemu protestu aprovizacijskega odseka proti strogi izvedbi ukaza ministra Paula glede prometa živil v nahrbtnikih. Pač smo proti vtihotapljanju po prekupcih in navijalcih cen, vsakemu pa naj se prepusti, da si po možnosti preskrbi živil pri znancih na kmetih.«⁵⁶

Ker Ljubljana v teh protestih ni bila osamljena, je bilo romanje na deželo izvezeto iz oddelka, se pravi dovoljeno za vse, ki so si preskrbeli dovolilnice oz. propustnice, pri čemer nakupljeno blago ni smelo presežati 20 kilogramov.⁵⁷

POSLEDICE NEZADOSTNE PREHRANE

Prebivalci Srednje Evrope so si v času prve in druge svetovne vojne delili isto usodo. Pomanjkanje in lakota sta negativno vplivala na njihovo zdravje. Shujšali so in oslabei ter tako postali manj odporni za razne bolezni. V Ljubljani je bilo zaradi pomanjkljive prehrane ogroženo predvsem zdravje nižjih nameščencev in delavcev, se pravi večine prebivalcev.⁵⁸ Splošna umrljivost je leta 1918 narastla na 18,1 promila, medtem ko je bila v zadnjem petletju pred vojno 14,9 promila. Zdravje so najbolj načenjale pljučne bolezni. V zadnjih letih prve svetovne vojne je tuberkuloza po svojih žrtvah presežila vse druge bolezni; umrlo je 161 Ljubljancev⁵⁹ – to pomeni, da je od vseh umrlih skoraj vsak šesti podlegel prav tej bolezni.⁶⁰

Tako kot na splošno v Avstriji je tudi v Ljubljani od leta 1915 število rojstev začelo hitro padati. Leta 1915 so zabeležili 993 živorojencev, leta 1916 953, leta 1917 836. Leta 1918 so sicer zabeležili 866 živorojenih otrok, kljub temu pa je ta prirastek glede na predvojno obdobje, ko je bilo na leto rojenih povprečno 1028 živih otrok, kar je pomenilo 23 živorojencev na 1000 prebivalcev, neznamenit. Hkrati s padanjem in nizkim številom rojstev je naraščalo število umrlih otrok; leta 1918 je npr. v starosti enega meseca umrlo 79 otrok, v prvem letu starosti 167, otrok, starih do 5 let, 262, otrok v starosti od 5 do 15 let pa 91. Mestni fizik je v poročilu kot glavnega krivca označil nepravilno in nezadostno prehrano,

⁵² Milčinski, Dnevnik, str. 169.

⁵³ O vojnih vrtovih in reji malih živali v Nemčiji in Avstriji Watson, Ring of Steel, str. 337.

⁵⁴ Slovenski dom, št. 16, 21. 1. 1943, str. 2, V Ljubljani je 76.320 kunčjih repov.

⁵⁵ Vrhovnik, Trnovska župnija, str. 162 (datum vpisa 30. 5. 1917).

⁵⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod. III, Rokopisne knjige, šk. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 17. 9. 1918.

⁵⁷ Brodnik, Preskrba Ljubljane, str. 48.

⁵⁸ Podatki za drugo svetovno vojno kažejo, da je v ogroženo skupino spadalo kar 85 % Ljubljancev. – Arhiv Republike Slovenije, AS 1893, Pokrajinski podporni zavod v Ljubljani, fasc. 86, I, T 50, št. 569/43-6, Die öffentlichen Küchen in Laibach.

⁵⁹ Leta 1916 je za tuberkulozo umrlo 126 Ljubljancev. – Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod. III, Rokopisne knjige, šk. 118, a. e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 6. 2. 1917: Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani v letu 1916.

⁶⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod. III, Rokopisne knjige, šk. 119, knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919: Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

ki je oslabil odpornost in postala usodna za otroško telo.⁶¹ Večina otrok, ki je pomanjkanje preživela, pa je posledice verjetno nosila vse življenje. Neki münchenski zdravnik je namreč ugotovil, da so bili otroci pred vojno 2–3 centimetre višji in 2 do 3,5 kg težji. V času vojne so bili dunajski dvanajst- do štirinajstletni fantje videti kot bolehn osem- do desetletniki ...⁶²

V času druge svetovne vojne so se posledice nezadostne prehrane pokazale tretje leto vojne. Predstavniki mestnega fizikata je v poročilu o zdravstvenih razmerah v Ljubljani v letu 1943 poročal o podhranjenosti mnogih otrok in mladostnikov in o tipičnih posledicah pomanjkanja pri odraslih. Izpostavil je hujšanje, slabokrvnost, živčno izčrpanost, neprestano utrujenost, oslabiljeno srce, kožne bolezni, neredno oz. izostalo menstruacijo pri ženskah. Opazen pa je bil tudi porast tuberkuloze in smrti zaradi nje. Žrtve te zahrbtnje bolezni so bile predvsem osebe, starejše od 60 let, in otroci do 15. leta: »V zadnjih letih so bolj naglo izčrpali svoje telesne sile (morda tudi duševne) ter so »dozoreli« hitreje. Socialne razmere se niso poslabšale tako zelo zaradi stanovanjske krize kakor zaradi sprememb v prehrani.«⁶³

SKLEP

Gospodarske priprave na obe svetovni vojni so se v vseh državah in na vseh ravneh izkazale za prepočasne, premalo aktivne, nefleksibilne, skratka nezadostne. Tudi na primeru mesta Ljubljane ni bilo dosti drugače, čeprav je med pripravami na drugo svetovno vojno zaradi slabih izkušenj iz prve zaznati razlike, saj so se začele prej in so do neke mere potekale bolj sistematično.

Kljub vsemu pa so bili prebivalci ne le zaradi draginje, temveč tudi zaradi pomanjkanja določenih živil prisiljeni k varčevanju in vsaj delno spremenjenemu, skromnejšemu načinu prehranjevanja že pred začetkom prve in druge svetovne vojne. Po uvedbi vojnega gospodarstva je položaj v Ljubljani, ki v času miru ni posvečala večje pozornosti ne kmetijstvu v mestu ne kmetijski proizvodnji v okolici mesta, ostajal nestabilen, omejitvam v preskrbi je kmalu sledila še večja draginja in najprej pomanjkanje osnovnega živila takratnega časa: moke oz. kruha, ki sta bila tudi prva racionirana – v prvi svetovni vojni šele po osmih mesecih, v drugi pa že pred okupacijo. V obeh primerih je kmalu sledilo pomanjkanje in racioniranje preostalih pomembnih živil. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja so dnevni obroki racioniranih živil nezadržno padali, sledilo je nižanje življenjskega standarda in tonjenje v pomanjkanje in lakoto ter bolezen. Pomanjkanje, lakota ter bolezen so torej stalnice obeh vojn, ki ju, kar se tiče prizadetosti zaledja oz. preskrbe civilistov s hrano, lahko označimo za totalni. Ljubljana in Ljubljančani so ostali osamljeni in prepuščeni sami sebi in lastni iznajdljivosti, vendar solidarnost kljub temu ni zamrla. Prebivalci mesta so veliko darovali za prehrano revnejših slojev, begunce idr., pri čemer jo je v prvi dodatno obremenjevala materialna skrb za vojaštvo, v drugi pa je njen položaj dodatno otežilo obžičenje. Seveda ni zanemariti podatka, da je Ljubljana v času druge svetovne vojne štela dvakrat več prebivalcev kot v času prve svetovne vojne.

Stane Krašovec je v knjigi *Človeštvo, kruh in lakota* zapisal: »Ob prvem glasu o grozečem pomanjkanju nastane panika in začne se zbiranje zalog za vsako ceno ter prikrivanje blaga. To povzroči splošno draginjo, ki poslabša položaj daleč bolj, kot je res. Ljudje prodajajo kos za kosom svoje imetje / ... / na koncu jedo že vse, kar se da žvečiti. Dobršen del dneva in največ pogovorov posvečajo iskanju hrane, le-ta obvlada vso miselnost in duševnost.«⁶⁴ Njegove besede

⁶¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod. III, Rokopisne knjige, šk. 119. knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta Ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918. Zaradi slabe preskrbe Trsta so bili tamkajšnji otroci še bolj na udaru bolezni, vendar, kot piše Nadliškova: »Končno so se srečnejši kraji oglasili, da sprejmejo na hrano otroke iz Istre, iz Trsta in s Krasa. Tudi jaz sem peljala svojega najmlajšega sinka Nenada, o katerem je dejal zdravnik, da bo podlegel, ako ne dobi izdatnejše hrane. Pripeljala sem ga z drugimi svetoivanskimi šolskimi otroki mimo Zagreba v Varaždin. /.../ Tu niso nič vedeli o grozotah vojne, o bombah in zrakovih, o pomanjkanju in gladi. /.../ Bel kruh, obilo mesa, klobas, pečenke, z eno besedo vsega, o čemer smo mogli mi siromaki samo še sanjati. Videli smo, jedli smo, a verjeti nismo mogli, da je vse to res, da more biti taka razlika med državljani iste države. /.../ Sinka sem pustila v Varaždinu, kjer se mu je dobro godilo in si je kmalu opomogel.« – Nadlišek, M. (2005). Na obali: kratka proza. Trst: ZTT = EST, str. 336, 337.

⁶² Watson, Ring of Steel, str. 338.

⁶³ Domovina in kmetijski list, št. 19, 11. 5. 1944, str. 6, Je Ljubljana zdravo mesto?.

⁶⁴ Krašovec, S. (1970). *Človeštvo, kruh in lakota: včeraj, danes, jutri*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, str. 25.

so značilne za obe vojni. Vsepovsod in ves čas prisotna misel na hrano se je jasno izrazila v najpogostejših pogovorih Ljubljančanov, ki so se največkrat vrteli le okrog iskanja in priprave živil: »Ljudje ne govorijo o vojni, le o živilih in kako bodo prebili zimo.«⁶⁵

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, AS 77, Banski svet Dravske banovine 1930–1941.
 Arhiv Republike Slovenije, AS 202, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Oddelek za trgovino, obrt in industrijo 1941–1945.
 Arhiv Republike Slovenije, AS 208, Urad za kontrolo cen v Ljubljani 1940–1945.
 Arhiv Republike Slovenije, AS 1893, Pokrajinski podporni zavod v Ljubljani.
 Osebni arhiv avtorice.
 Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod III, Rokopisne knjige.
 Zgodovinski arhiv Ljubljana, 488, Cod VI, Rokopisne knjige.
 Zgodovinski arhiv Ljubljana, 489, Reg. I.

Časopisni viri

Domovina in kmetijski list, št. 19, 11. 5. 1944, str. 6, Je Ljubljana zdravo mesto?
 Slovenec, št. 152, 6. 7. 1944, Vsakdanja Ljubljana po kronistovih zapisnikih.
 Slovenec, št. 88, 19. 4. 1945, str. 2, Vsakdanja Ljubljana. Živilski trg med tednom.
 Slovenski dom, št. 179, 6. 8. 1941, str. 3, Živilske nakaznice v letih 1914–1918.
 Slovenski dom, št. 16, 21. 1. 1943, str. 2, V Ljubljani je 76.320 kunčjih repov.
 Slovenski narod, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!
 Slovenski narod, št. 9, 26. 2. 1945, str. 4, Ljubljana pred pomladjo.

Elektronski viri

Mesec, B. (1998). Študija primera v socialnem delu. Ljubljana. Dostopno na: ŠTUDIJA PRIMER - RAVSD.doc, <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWpbnxrdmFsaXRhdGl2bmFtZXRvZG9sb2dpamF8Z3g6MjVjY2EwZG9kM2I0Y2QxOQ>, dostop: 25. 1. 2018.
 Triller, K. (1862–1926) - Slovenska biografija, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi722817/>, dostop: 8. 1. 2018.

Literatura

Brezigar, M. (1918). Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje: »Omladina«.
 Brodnik, V. (1988). Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno: diplomska naloga. Ljubljana.
 Drnovšek, M. (1984). Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. V: Zgodovina Ljubljane: prispevki za monografijo: gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ljubljana: Kronika in Zgodovinsko društvo, str. 212–237.
 Fischer, J. (2005). Gospodarstvo v vojnih razmerah. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, str. 148–150.
 Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945–1955 (1965). Ljubljana: Mestni arhiv: Kronika.
 Himmelreich, B. (1998). Prva svetovna vojna v dokumentih Zgodovinskega arhiva Celje. Celje: Zgodovinski arhiv.

⁶⁵ Milčinski, Dnevnik, str. 203.

- Himmelreich, B. (2001). Namesto žemlje črni kruh. Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn. Celje: Zgodovinski arhiv.
- Hodnik, M. (2015). Zaostrene gospodarske razmere na Kranjskem. V: V zaledju soške fronte. Koper: Pokrajinski arhiv, Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Jesenice: Gornjesavski muzej in Tolmin: Tolminski muzej, str. 18–20.
- Kos, M. (2014). Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna? V: Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod!: Kranjska v prvem letu vélike vojne. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, str. 30–38.
- Kovačič, L. (2007). Prišleki: pripoved. Ljubljana: Slovenska matica.
- Krašovec, S. (1970). Človeštvo, kruh in lakota: včeraj, danes, jutri. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Kresal, F. (1998). Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lazarevič, Ž. (1995). Vojno gospodarstvo. V: Slovenska kronika 20. stoletja: 1900–1941. Ljubljana: Nova revija, str. 187.
- Milač, M. (2003). Kdo solze naše posuši: doživetja slovenskega dijaka med drugo svetovno vojno. Prevalje: Kulturno društvo Mohorjan; Celje: Mohorjeva družba.
- Milčinski, F. (2000). Dnevnik 1914–1920, ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica.
- Millman, S. in Kates, W. R. (1995). Toward Understanding Hunger. V: Hunger in history. Food Shortage, Poverty, and Deprivation, ur. Lucile F. Newman. Oxford UK in Cambridge USA: Blackwell, str. 3–24.
- Montanari, M. (1998). Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi. Ljubljana: Založba /*cf.
- Nadlišek, M. (2005). Na obali: kratka proza. Trst: ZTT = EST.
- Pavlin, M. (2004). Ljubljana 1941. Pričevanja fotoreporterja. Ljubljana: Modrijan.
- Selišnik, I. (2005). Ženske v zaledju vojnih zubljev. V: Velika vojna in Slovenci: 1914–1918, ur. Vodopivec, P. in Kleindienst, K. Ljubljana: Slovenska matica, str. 185–198.
- Slovenska narodna pomoč v okupirani Ljubljani med 1941–1945, ur. Tone Kikelj idr. (1995). Ljubljana: Mestni odbor medvojne aktivne OF.
- Statistički godišnjak 1938–1939, knjiga IX (1939). Beograd.
- Studen, A. in Kresal, F. (2005). Življenjske razmere. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, str. 150–153.
- Svoljšak, P. (2005). Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Velika vojna in Slovenci: 1914–1918, ur. P. Vodopivec in K. Kleindienst. Ljubljana: Slovenska matica, str. 109–127.
- Šega, J. (2014). Kranjska pred prvo svetovno vojno. V: Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod!: Kranjska v prvem letu vélike vojne. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, str. 7–12.
- Šorn, M. (2007). Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Šorn, M. (2018). Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne. V: Lakote in pomanjkanje: slovenski primer, ur. M. Rendla in M. Šorn.
- Tozon, M. (2005). Rože in trnje. Moje življenje. Celje: Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba.
- Vodnikova pratika 1944. Ljubljana.
- Vrhovnik, I. (1933). Trnovska župnija v Ljubljani. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- Vrišer, I. (1956). Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane. Ljubljana: Kronika.
- Watson, A. (2014). Ring of Steel. Germany and Austro-Hungary at War, 1914–1918. Penguin Books.